

Tekmeria

Vol 10 (2011)

γεγενῆσθαι. μνηνέται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκο-
λουθῶν περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν, ἄλλων δὲ ἀγαλμάτων
περικοπαί τινες πρότερον ἢ πρὸ νεωτέρων μετὰ παιδιᾶς καὶ
οἴνου γεγενησθαι. οὗτοι καὶ τοῖς τεκμήριασιν ἐπιτιῶντο. καὶ
αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι
ἐμποδῶν ὄντι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προσεσθάναι,
καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγά-
λυνον καὶ ἐβόων ἐπὶ τῷ δήμῳ, ὡς ταλῦσαι τὰ τε μυστικά καὶ
ἡ τῶν Ἑρμῶν τῶν τεκμήριον εἶη αὐτῶν ὅτι οὐ
μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλεγόντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ
ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν. ὁ δ' ἔν τε
τῷ παρόντι πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ ἐτοῖμος ἦν
πρὶν ἐκπλεῖν ἐκ τῆς πόλεως, ἀσμένος ἦν (ἥδη
γὰρ καὶ τὰ τῆς παρασκευῆς ἐπεπορίσθη), καὶ εἰ μὲν τούτων
τι εἴργαστο, δίκην δοῦναι, εἰ δ' ἀπολυθείη, ἄρχειν. καὶ
ἐπεμαρτύρετο μὴ ἀπόντος περὶ αὐτοῦ διαβολὸς ἀποδέχεσθαι,
ἀλλ' ἥδη ἀποκτείνειν, εἰ δ' αὖτις καὶ ὅτι σωφρονέστερον εἶη
μὴ μετὰ τοιαύτης αἰτίας, ὡς διαγνώσι, πέμπειν αὐτὸν ἐπὶ
τοσούτῳ στρατεύματι. οἱ δ' ἐχθροὶ δεδιότες τό τε στράτευμα
μὴ εὖνουν ἔχειν, ἦν ἥδη ἀγωνίζεσθαι, ὅ τε δήμος μὴ μαλα-
κίζεται θεραπεύων ὅτι δι' ἐκείνον οἱ τ' Ἀργεῖοι ξυνεστράτευον
καὶ τῶν Μαντινέων τινές, ἀπέτρεπον καὶ ἀπέσπενδον, ἄλλους
ρήτορας ἐνιέντες οἱ ἔλεγον νῦν μὲν πλεῖν αὐτὸν καὶ μὴ
κατασχεῖν τὸν πόλεμον, ἀλλὰ ἀποκτείνεσθαι ἐν ἡμέραις
ῥηταῖς, βουλόμενοι ἐκ μείζονος διαβολῆς, ἦν ἐμελλον ῥῆσον
αὐτοῦ ἀπόντος ποριεῖν, μετάπεμπτον κομισθέντα αὐτὸν ἀγω-
νίσασθαι. καὶ ἔδοξε πλεῖν τὸν Ἀλκιβιάδην.
Μετὰ δὲ ταῦτα θέρους μεσοῦντος ἤδη ἡ ἀναγωγὴ ἐγένετο

Αναζητώντας την αρχαία Ραίκηλο

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.271](https://doi.org/10.12681/tekmeria.271)

To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ. (2011). Αναζητώντας την αρχαία Ραίκηλο. *Tekmeria*, 10, 103–117.
<https://doi.org/10.12681/tekmeria.271>

Αναζητώντας την αρχαία Ραίκηλο –
Αριστοτέλους, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 15.2
και μία νέα επιγραφή από την Περαία της Θεσσαλονίκης

Αναφερόμενος στη δεύτερη εξορία του Πεισιστράτου ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για την εκστρατεία του τελευταίου στη βόρεια Ελλάδα το 556/5 π.Χ., με σκοπό τη συγκέντρωση οικονομικών πόρων και την ανακατάληψη της εξουσίας στην Αθήνα. Σύμφωνα με το σχετικό χωρίο ο Πεισίστρατος πρώτον μὲν συνώκισε περὶ τὸν Θερμαῖον κόλπον χωρίον ὃ καλεῖται Ῥαίκηλος, ἐκεῖθεν δὲ παρῆλθεν εἰς τοὺς περὶ Πάγγαιον τόπους, ὅθεν χρηματισάμενος καὶ στρατιώτας μισθωσάμενος, ἔλθων εἰς Ἑρέτριαν ἐνδεκάτῳ πάλιν ἔτει τό<τε> πρώτον ἀνασώσασθαι βίᾳ τὴν ἀρχὴν ἐπεχείρει.¹ Ἡ μαρτυρία του Αριστοτέλους είναι μία από τις ελάχιστες διαθέσιμες για τη Ραίκηλο. Οι τρεις άλλες προέρχονται η πρώτη από το ἔργο «Ἀλεξάνδρα» (ἀ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.) του φιλόλογου και τραγικού ποιητῆ Λυκόφρονος του Ευβοέως, όπου ο λόγος για την εγκατάσταση του Αινεία, του ιδρυτῆ της Αινείας,² στη Ραίκηλο κατὰ τη διάρκεια των περιπλανήσεών του πριν φθάσει στην Ιταλία (ὅς πρῶτα μὲν Ῥαίκηλον οἰκήσει μολῶν, Κισσοῦ παρ' αἰπὺν πρῶνα καὶ Λαφυστίας | κερασφόρους γυναικας).³ η δεύτερη από τον γραμματικό και ρήτορα Αἴλιο Ηρωδιανό (2ος αι. μ.Χ.) που

1. Αριστοτέλους, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 15.2. Για την εκστρατεία του Πεισιστράτου στην περιοχή, τον χρόνο και τις συνθήκες τέλεσής της βλ. τελευταία L. Lavelle, *Fame, Money and Power. The Rise of Peisistratos and "Democratic" tyranny of Athens* (Ανν Ἄρμπορ 2005) 119-125.

2. Για τη θέση της Αινείας (κατὰ τον Τίτο Λίβιο 21 περίπου χιλιόμετρα ΝΑ της Θεσσαλονίκης δια θαλάσσης) που βρισκόταν στη τραπεζόσχημη τούμπα Τάμπια ή Κουμ-καλέ νότια του ακρωτηρίου Μεγάλο Καραμπουρνού και λίγο βορειότερα από τη Νέα Μηχανιώνα, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, «Η υδρία της Αινείας», *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο* (Θεσσαλονίκη 1987) τόμος Ι, 157 και F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (Αθήνα 1988) 418.

3. Λυκόφρονος, *Ἀλεξάνδρα*, 1236-1238. Προβλ. E. Ciaceri, *La Alessandra di Lycophron* (Κατάνια 1901) 316-317, G. Mooney, *The Alexandra of Lycophron* (London 1921) 132 και E. Sheer, *Lycophron. Alexandra* (Βερολίνο 1958) 355-356. Για τον χρόνο συγγραφής της

αποθησαυρίζει τα ονόματα 'Ράκηλος (όνομα πόλης Μακεδονικής) και 'Ρακήλιος⁴ και η τρίτη από τον γραμματικό Στέφανο Βυζάντιο (6ος αι. μ.Χ.) που περιλαμβάνει στο έργο του «*Ἐθνικά*» λήμμα με το όνομα της πόλης 'Ράκηλος και το εθνικό 'Ρακήλιος.⁵

Προσπαθώντας να ανασυστήσουν την ιστορία της Ραικήλου αρκετοί ερευνητές πρότειναν με βάση τις παραπάνω πηγές διάφορες ερμηνείες. Διατυπώθηκε λ.χ. με βάση τα αρχαία σχόλια στο έργο του Λυκόφρονος⁶ η άποψη ότι η Ραίκηλος ήταν το αρχαίο όνομα της Αινείας (σημ. Νέα Μηχανιώνα).⁷ Άλλοι πάλι θεώρησαν ότι πρόκειται για το όνομα το οποίο έδωσαν στο χωριό Ι οχυρωμένη θέση που ίδρυσαν στον Θερμαϊκό κόλπο ο Πεισίστρατος και οι οπαδοί του και ότι μετά την αποχώρησή τους τούτο έχασε τη σημασία του και αποροφήθηκε από τη γειτονική Αίνεια⁸ ή ότι μετονομάστηκε.⁹ Υπήρξαν επίσης μελετητές που θεώρησαν ότι το όνομα δηλώνει περιοχή και όχι χωριό Ι οχυρωμένη θέση και ότι στην περιοχή αυτή ο Πεισίστρατος ίδρυσε (συνώκισε) τη

«*Ἀλεξάνδρας*» (295 ή 284 π.Χ.). Βλ. επίσης J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship* (Νέα Υόρκη 1964) 122.

4. Αιλίου Ηρωδιανού, *Περὶ καθολικῆς προσωδίας*, 3.1. σελ. 123: Τὰ εἰς λιός ὑπερτρυσύλλαβα προπαροξύνεται,... Τήλιος ὄνομα ἔθνος· Ἀνδροτίων ἔκτω Ἀτθίδος Ὀλβήλιος, 'Ρακήλιος, Αἰγίλιος καὶ 3.1. σελ. 162: Τὰ διὰ τοῦ ηλὸς ὑπερδισύλλαβα προσηγορικά ἢ κύρια ἢ ἐπιθετικά μὴ ἔχοντα ἴδια θηλυκὰ προπαροξύνεται... Ὀλβηλος πόλις τῆς Μακεδονίας. Βάλακρος Μακεδονικῶν 'Ράκηλος πόλις Μακεδονίας.

5. Στεφάνου Βυζαντίου, *Ἐθνικά*: 'Ράκηλος, πόλις Μακεδονίας, τὸ ἐθνικὸν 'Ρακήλιος.

6. Βλ. *Scholia in Lycophronem* 1232: πρῶτον τὰ περὶ 'Ραίκηλον καὶ Ἀλμωπίαν πόλεις Μακεδονικὰς πλησίον Κισσοῦ ὄρους κειμένας, τὸ δὲ 'Ραίκηλον ἀπὸ τούτου Αἶνος ἐκλήθη καὶ 1236: Αἶνεια Αἶνος πόλις, ἣν 'Ραίκηλον ὁ Λυκόφρων καλεῖ. Πρβλ. Ευσταθίου, *Υπόμνημα εἰς τὴν Ὀδύσειαν* II 84 στ. 19: αἶνος. ἔπαινος γάρ, φασί, γνῶμη, παροιμία, καὶ πόλις, ἣν 'Ραίκηλον ὁ Λυκόφρων καλεῖ. Για τις πηγές των σχολίων, πιθανόν το υπόμνημα του γραμματικού Θέωνος του Αλεξανδρέως, ο οποίος έζησε στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., βλ. Lavelle, *ό.π.* 224.

7. Βλ. B. D. Meritt – H. T. Wade-Gerry – H. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists* (Καίμπριτζ/Μασσ. 1939) τόμος I, 465 καὶ Lavelle, *ό.π.* 223, που ταυτίζουν εσφαλμένα τον Κισσό του χωριού του Λυκόφρονος όχι με το σημερινό όρος Χορτιάτη αλλά με το ακρωτήριο Μεγάλο Καραμπουρνού. Για κριτική της άποψης αυτής βλ. το άρθρο του Edson στην επόμενη σημείωση. Επισκόπηση των απόψεων σχετικά με τις θέσεις που είχαν προταθεί ως την εποχή του δίνει επίσης ο P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Οξφόρδη 1981) 207.

8. Βλ. Ch. Edson, "Notes on the Thracian Phoros", *CPh* 42 (1947) 87-91.

9. Βλ. W. Cole, "Peisistratus on the Strymon", *GR* 22 (1975) 42-44.

Δίκαια, γνωστή αποικία των Ερετριέων, επειδή πίστευαν ότι η τελευταία βρισκόταν κοντά στο σημερινό χωριό της Αγίας Παρασκευής.¹⁰ Αρχαιολογικά ευρήματα, νομισματικές και επιγραφικές πηγές δείχνουν τώρα ότι η ταύτιση αυτή πρέπει να εγκαταλειφθεί, εφόσον η θέση της Δίκαιας κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με αυτή του σημερινού οικισμού της Νέας Καλλικράτειας.¹¹

Υποθέσεις διατυπώθηκαν επίσης σχετικά με τη θέση της Ραικήλου που σε κάθε περίπτωση αναζητείται στην ανατολική πλευρά του Θερμαϊκού κόλπου. Ειδικότερα έχει υποστηριχθεί ότι βρισκόταν: στο ακρωτήριο Μεγάλο Καραμπουρνού ή κοντά σε αυτό,¹² κοντά στην Αίνεια αλλά ξεχωριστά από αυτή,¹³ ή σε περιοχές εγγύτερα της Θεσσαλονίκης, όπως στην Καλαμαριά,¹⁴ στην περιοχή της Περαιάς,¹⁵ στην τράπεζα που δεσπόζει πάνω από το Σέδες¹⁶ ή γενικά στις υπώρειες του όρους Κισσός (σημ. Χορτιάτης).¹⁷

Ανεξάρτητα από τη νομική θέση (status) της Ραικήλου, αν δηλ. υπήρξε πόλη, χωριό ή οχυρωμένη θέση ή απλά ονομασία μίας περιοχής, η συζήτηση για τη θέση στην οποία βρισκόταν αυτή μπορεί τώρα να αποσαφηνισθεί χάρη σε

10. Βλ. D. Viviers, "Pisistratus' settlement on the Thermaic Gulf: a connection with Eretria colonization", *JHS* 107 (1997) 193-195.

11. Για τα αρχαιολογικά ευρήματα τα σχετικά με την πόλη των κλασικών χρόνων που υπήρχε στον σημερινό οικισμό της Νέας Καλλικράτειας βλ. Α. Μπιλούκα-Ι. Γραικός, *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 379-389. Για τις νομισματικές πηγές βλ. Χρ. Γκατζόλης, *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος-1ος αι. π.Χ.)* (Θεσσαλονίκη 2009 αδημ. διδ. διατριβή II) 483 κ.εξ. Για την επιγραφική μαρτυρία βλ. Ε. Βουτυράς – Κ. Σισμανίδης, «Δικαιοπολιτών Συναλλαγαι. Μία νέα επιγραφή από τη Δίκαια, αποικία της Ερέτριας», *Αρχαία Μακεδονία VII* (Θεσσαλονίκη 2007) 206.

12. Βλ. Edson, *ό.π.* 91. Προβλ. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staatenbildung auf der chalkidischen Halbinsel im 5. und 4. Jht* (Μόναχο 1971) 218-219. Τη θέση της Ραικήλου «on or near the headland of Megalo Karabournou» υποστηρίζει τελευταία και ο Lavelle, *ό.π.* 227.

13. Βλ. Cole, *ό.π.* 43 ακολουθούμενος από τον Rhodes, *A Commentary...*, *ό.π.* 207.

14. Βλ. S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* (Οξφόρδη 1926) 82-83.

15. Βλ. M. Tiverios, "Greek colonization in the Northern Aegean", στο G. M. Tsatskheladze (εκδ.), *An Account of Greek Colonies and the other Settlements overseas* (Λέιντεν-Βοστώνη 2008) τόμος II, 26 και *τον ίδιον*, "The area of Thessaloniki before the Foundation of the City", στο J. K. Hassiotis (εκδ.), *Queen of the worthy. Thessaloniki. History and Culture* (Θεσσαλονίκη 1997) 80.

16. Βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia* (Οξφόρδη 1979) II, 68 σημ.2 χωρίς ονομασία της τράπεζας ή άλλα στοιχεία.

17. Βλ. Μ. Μανωλεδάκης, *Από τον Κισσό στον Χορτιάτη* (Θεσσαλονίκη 2007) 32 σημ. 41.

μία αδημοσίευτη αναθηματική επιγραφή που είναι γραμμένη σε κίονα προερχόμενο από την περιοχή του σημερινού χωριού Περαία της Θεσσαλονίκης (οδικώς 21 περίπου χιλιόμετρα ΝΑ του ιστορικού κέντρου της πόλης). Η ύπαρξή του ήταν γνωστή στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη από το 1926, όπως προκύπτει από σχετικό σημείωμα του αρχείου της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ στο οποίο διαβάζουμε τα εξής: «Δήλωση Νικολάου Κολέση κατοίκου Περέ (=Περαίας) περιφέρειας Μπαξέ Τσιφλίκι: στον αμπελώνα του βρέθηκε κίονας ύψους περίπου 2, 5 μ. με γράμματα». Σύμφωνα με προφορική δήλωση της θυγατέρας του κ. Φιλίτσας Στρατάκη (σήμερα μιας εκ των ιδιοκτητών του ακινήτου) ο αμπελώνας βρισκόταν στο ρέμα που υπάρχει πριν μπούμε στο χωριό της Περαίας ερχόμενοι από τη Θεσσαλονίκη. Ο κίονας παραδόθηκε τελικά στις 22.5.1961 από τη χήρα του Νικολάου Στέλλα έναντι αμοιβής στην ΙΑ' Αρχαιολογική περιφέρεια Θεσσαλονίκης (σημερινή ΙΣΤ' ΕΠΚΑ). Το εύρημα παρέλαβε η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μαρία Καραμανώλη και το καταχώρησε στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης.¹⁸

Το κείμενο της επιγραφής που φέρει ο κίονας έχει ως εξής (εικ. 1-3):

Κίονας αράβδωτος με ζώνη ημικυκλικής διατομής στο πάνω μέρος. Φυλάσσεται στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης με αριθμό ΜΘ 2503. Το ύψος του είναι 2, 37 μ. και η διάμετρός του 0, 29 μ. Στο άνω τμήμα του υπάρχει επιγραφή που καταλαμβάνει επιφάνεια ύψους 0, 19 μ. και πλάτους 0, 16 μ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 0, 045-0, 040 μ. και τα διάστιχα 0, 03 μ. Η γραφή είναι επιμελημένη. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο χαρακτήρας αποδίδει το ίδιο γράμμα με διαφορετικό τρόπο, όπως λ.χ.

18. Η ίδια σημείωσε στην απόδειξη παραλαβής ότι η Κολέση της παρέδωσε «έναν κίονα ακέραιον αράβδωτον μετ' αναθηματικής επιγραφής εις την Άρτεμιν Ρηχειλίαν ύψους 2, 365 μ.». Στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης και στον αριθμό 2503 υπάρχουν δύο εγγραφές για την προέλευση του κίονα, ήτοι «Εκ Περαίας Απρίλιος 1961 αρ(ιθμός) πρωτ(οκόλλου) 384/22-4-61» και «Εκ Περαίας (1961) ν(ομού) Πέλλης». Στην σχετική αλληλογραφία ωστόσο (που φυλάσσεται στο αρχείο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ με αριθμούς πρωτοκόλλου 384/22-4-1961, 470/12-5-1961, 1028/25-9-1961 και 28-11-1961) και ειδικότερα στη δήλωση της ευρέτριας και σε όλα τα άλλα έγγραφα για την αμοιβή (υπογεγραμμένα από τον τότε Έφορο Χαρ. Μακαρόνα και τον γενικό Διευθυντή της Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων Ι. Παπαδημητρίου) αναφέρεται ρητά ως τόπος εύρεσης ο αγρός της Κολέση στην Περαία Θεσσαλονίκης, γεγονός που καθιστά φανερό ότι η δεύτερη εκδοχή δεν αφορά την επιγραφή. Από το χωριό Περαία της Βεγορίτιδος ενδέχεται να προέρχεται αντίθετα το με επίσης αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 2503 (αριθμ. πρωτ. 471/ 12-5-1961) άγαλμα που φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης. Στη βιβλιογραφία ωστόσο λέγεται ότι πρόκειται για άγαλμα που προέρχεται από την Περαία, βλ. G. Daux, "Chronique des fouilles 1959", BCH 84 (1960) 791.

συμβαίνει με το *ωμέγα* που άλλοτε είναι κυκλικό και ανοικτό στο κάτω τμήμα του (βλ. στ. 4) και άλλοτε γωνιώδες (βλ. στ. 2, 3, 5).

Ἄρτέμιδι Ρηχειλίᾳ
ἐκ τῶν ἐκείνης σχίνω?
νν' ἐπὶ ἱερῇν νν'
4 Ἐλιανῆς Μαντῶς
ἐπιμελητοῦ Γ(αῖου) Ὡλίου
τὸν νάον, ἔτους ζισ'
σεβαστοῦ τοῦ καὶ γλτ'
8 μηνὸς Ι [----ca. 11-----]

Συμπλήματα: Στ. 1: ΤΕ, ΧΕ. Στ. 2: ΩΝΕ, ΚΕ, ΗΣ, ΝΩ. Στ. 3: ΗΝ. Στ. 4: ΝΗΣ. Στ. 5: ΜΕ. Στ. 8: ΜΗΝ, ΟΣ.

Η επιγραφή χρονολογείται, όπως και άλλες της περιοχής, με δύο τρόπους, δηλ. με το έτος της ακτιακής (το 217ο έτος) και το έτος της μακεδονικής χρονολογικής περιόδου (το 333ο έτος), που αντιστοιχούν στο έτος 185/6 μ.Χ. του ιουλιανού ημερολογίου.¹⁹ Ως συνήθως, από τις δύο χρονολογίες προτάσσεται εκείνη με το σεβαστό έτος. Στον τελευταίο στίχο υπήρχε το όνομα του μηνός το οποίο όμως έχει χαθεί.

Η εύρεση του κίονα με την παραπάνω επιγραφή σε αμπελώνα της Περαίας δείχνει πλέον ότι η θέση της Ραικήλου βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού. Από την περιοχή αυτή προέρχονται με βεβαιότητα τρεις ακόμη σημαντικές αρχαιότητες που εντοπίστηκαν το 1929 στον χείμαρρο Λιβαδικίου (= πρώην Τσαίρ τσιφλίκ) δυτικά του σημερινού χωριού και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης ένα έτος αργότερα (1930).²⁰

19. Βλ. ενδεικτικά *IG X 2* 1, 285 στ. 3-4 ἔτους βορ' σεβαστοῦ τοῦ καὶ ηπσ' (= 140/1 μ.Χ.), 450 στ. 8-9 ἔτους ζαρ' σεβαστοῦ τοῦ <γlt'> (= 165/166 μ.Χ.) και 38 στ. 9-10 ἔτους δπσ' σεβαστοῦ τοῦ καὶ υ' (= 252/253 μ.Χ.).

20. Η ακριβής προέλευση των ευρημάτων αναφέρεται σε αλληλογραφία μεταξύ του Μουσείου (έδρα της τότε Εφορείας Αρχαιοτήτων Μακεδονίας), της Νομαρχίας και της Κοινότητας Περαίας. Συγκεκριμένα στις 19 Δεκεμβρίου 1929 η Κοινότητα της Περαίας ενημέρωσε τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης πως βρέθηκαν αρχαία αγάλματα στον χείμαρρο Λιβαδικίου (αυτά περιγράφονται συνοπτικά ως «ένα ανάγλυφο, ένας κορμός αγάλματος και μία κεφαλή αγάλματος»). Στις 15 Απριλίου 1930 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μακεδονίας απέστειλε έγγραφο στην κοινότητα Περαίας ζητώντας την αποστολή των ευρημάτων στο Μουσείο. Η εντολή εξετελέσθη την 1η Ιουνίου του ίδιου έτους, μέσω του Κοινοτικού Συμβούλου Ι. Πανδίρη. Οι παραπάνω πληροφορίες αποδελτιώθηκαν

Εικ. 1. Το αριστερό τμήμα της επιγραφής

Πρόκειται για μία επιτύμβια στήλη των αυτοκρατορικών χρόνων (μέσα του 2ου αι. μ.Χ.),²¹ για ένα κορμό μαρμάρινου αγάλματος (ύψους 1, 40 μ.) άνδρα που φέρει το δεξί χέρι στο στήθος και είναι ντυμένος με χιτώνα και ποδήρες ιμάτιο (από το άγαλμα λείπουν η κεφαλή και τα άκρα) και μία μαρμαρίνη κεφαλή αγαλματίου (ύψους 0, 157 μ.) γυναίκας που φέρει πώλο.²² Εξάλλου η αρχαιολογική έρευνα πιθανολογεί ότι κεραμική (κιονωτοί κρατήρες) κατασκευασμένη από τοπικό αττικό εργαστήριο που βρέθηκε σε απροσδιόριστη περιοχή στην

από το Βιβλίο Πρωτοκόλλου της Κοινότητας Περαιάς των ετών 1928-1930 και το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητας Περαιάς των ετών 1928-1936 που φυλάσσονται εν όλω ή εν μέρει στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Θερμαϊκού. Για τη θέση του Λιβαδικίου βλ. Μ. Μαραβελάκης – Α. Βακαλόπουλος, *Αι προσφυγικαί εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1955) 416. Το Λιβαδίκιον που βρισκόταν στον δρόμο προς Περαιά μετά τη Μίκρα και τον Βάλτο (βλ. Χάρτη Μακεδονίας 1: 360.000 έκδοση Διον. & Β. Λουκόπουλου) ιδρύθηκε στο Τσαίρ – Τσιφλίκ που ήταν ιδιοκτησίας Μουσταφά Αγκό και ενός ανεψιού του. Το 1926 κατοικούνταν από 8 οικογένειες. Το μεγαλύτερο μέρος των κτημάτων του Τσιφλικιού (2.000 στρέμματα) διενεμήθη από τον Εποικισμό Μακεδονίας μεταξύ των κατοίκων των χωριών Περαιάς, Πλαγιαρίου και Τριλόφου. Με βάση τα στοιχεία των Μαραβελάκη – Βακαλόπουλου λίγο πριν από το 1955 αριθμούσε δέκα οικογένειες. - Τον παλαιό μου φοιτητή και φίλο Θεοδόση Τσιρώνη, Δρ. Νεότερης Ιστορίας Α.Π.Θ. και Ιστορικό του Πολιτιστικού Κέντρου Δήμου Θερμαϊκού, ευχαριστώ θερμά για την προθυμία με την οποία έθεσε υπόψη μου τα παραπάνω στοιχεία και τη σχετική με το Λιβαδίκιο βιβλιογραφία.

21. Βλ. Α. Rüsch, «Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien», *JdI* 84 (1969) 177-178 αρ. R 87, εικ. 93· Μ. Π. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας* (Θεσσαλονίκη 1983) 120-1 αρ. 31 = Μ. Lagogianni – Georgakaros, *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien*, (: *CSIR Griechenland* Bd. III, Faszikel 1), (Αθήνα 1998) 70 αρ. 73 πίν. 34: Ἀφροδιτῶ • Διοσκουρίδῃ τῷ ἀνδρὶ | ἑαυτῆς • καὶ ἑαυτὴν ζῶσαν | μνήμης χάριν (η Λαγογιάννη την θεωρεί σύγχρονη με άλλη στήλη προερχόμενη από τον Λαγκαδά και χρονολογούμενη επακριβώς το 158/159 μ.Χ.). Η στήλη φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης με αρ. ευρετηρίου ΜΘ 1207 όπου η σημείωση: «εκοιμήθη εκ Περαιάς, ένθα ευρέθη τω 1930». Η σημείωση αυτή δεν ελήφθη υπόψη κατά τη δημοσίευση της επιγραφής από την Μ. Lagogianni-Georgakarakos όπου ως τόπος προέλευσης δηλώνεται γενικά η Θεσσαλονίκη. Βλ. και Addendum.

22. Φυλασσόμενα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με τους αριθμούς ευρετηρίου ΜΘ 1250 και 1253 αντίστοιχα. – Ο αρχαιολόγος Κώστας Σουέρεφ είχε την καλοσύνη να με πληροφορήσει για αρχιτεκτονικά μέλη ταφικών μνημείων σε δεύτερη χρήση (σκαλοπάτια εισόδου) που βρίσκονται έξω από οικία στην «Άνω Περαιά» και τα οποία κατά προφορικές πληροφορίες προέρχονταν από το ρέμα του χωριού. Για τις πληροφορίες του και την πολλαπλή βοήθεια στη σύνταξη του παρόντος άρθρου τον ευχαριστώ θερμά. Για το άγαλμα που φέρεται να προέρχεται από την περιοχή βλ. προηγούμενος σημ. 18.

Εικ. 2. Το δεξιό τμήμα της επιγραφής

Εικ. 3. Το κατώτερο τμήμα της επιγραφής

είσοδο του Θερμαϊκού κόλπου και χρονολογείται αμέσως μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. θα πρέπει να συνδεθεί με την παρουσία του Πεισιστράτου και των Αθηναίων στην περιοχή.²³ Αξίζει να αναφέρουμε επίσης ότι στην αμέσως γειτονιά της περιοχής υπάρχουν οχυρές θέσεις με κατοίκηση από την προϊστορική εποχή ως και τα ιστορικά χρόνια που θα μπορούσαν να ταυτίζονται κάλλιστα με την Ραϊκήλο της «*Ἀθηναίων Πολιτείας*». Οι σημαντικότερες από αυτές βρίσκονται νοτιοανατολικά της Περαίας και είναι δύο: η λεγόμενη Πλατιά Τούμπα και η γειτονική τούμπα Φενέρ και οι δύο σε απόσταση ενός χιλιομέτρου δυτικά από το χωριό Πλαγιάρι.²⁴

Χάρη στο νέο εύρημα εκτός από τη θέση επιβεβαιώνεται επίσης ότι το όνομα Ραϊκήλος εξακολούθησε να επιζεί για πέντε περίπου αιώνες μετά την πρώτη γνωστή χρήση του από τον Αριστοτέλη αλλά παραφθοραμένο. Η ονομασία Ῥηχειλία, που ενδεχομένως προκαλεί κάποιες επιφυλάξεις ως προς την ταύτιση με τη Ραϊκήλο, δεν θα πρέπει να προβληματίζει, εφόσον δικαιολογείται γλωσσικά. Το όνομα Ῥάκηλος και το εθνικό Ῥακήλιος που διασώζουν ο Αίλιος Ηρωδιανός και ο Στέφανος Βυζάντιος (βλ. παραπάνω) δείχνουν ότι το εθνικό Ῥηχειλιος και το κύριο όνομα Ῥήχειλος από το οποίο παράγεται θα πρέπει να προήλθαν από αυτούς ως ενδιάμεσους με αφομοίωση του φθόγγου *άλφα* προς τον φθόγγο *ήτα* της επόμενης συλλαβής, σύγχυση μεταξύ *ήτα* και *έψιλον γιώτα* και χρήση του δασέος *χει* στη θέση του ψιλού *κάππα*.²⁵

Τα ονόματα Ῥηχειλία | Ῥήχειλος (στον 2ο αι. μ.Χ.) ξαναφέρνουν επίσης προς συζήτηση την υπόθεση της Φ. Παπάζογλου ότι το όνομα Ῥήχιος που

23. Βλ. σχετικά Tiverios, «Greek colonization...», *ό.π.* 26 με παραπομπές και βιβλιογραφία.

24. Για την Πλατιά Τούμπα όπου το 1988 ανακαλύφθηκε τμήμα πιθανόν οχύρωσης βλ. L. Rey, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine* (Παρίσι 1926) 136· D. H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia* (Αθήνα 1967) 43· Δ. Γραμμένος-Μ. Μπέσιος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη 1997) 34 αρ. 95· Κ. Σουέρεφ, *Αρχ. Δελτ.* 44 (1989)[1995] Β 2 *Χρονικά* 322 και *τον ίδιον*, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) [2000] 237-240. Για την τούμπα Φενέρ βλ. Ch. Picard, *BSA* 23 (1918-1919) 4· Rey, *ό.π.* 134· French, *ό.π.* 20 και 65 και Γραμμένος – Μπέσιος, *ό.π.* 34 αρ. 96. Στα ανατολικά της Περαίας στους Νέους Επιβάτες ευρίσκονται δύο ακόμη τούμπες βλ. Rey, *ό.π.* 132 και 134.

25. Για τα φαινόμενα της αφομοίωσης βλ. A. Panayotou, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine (IVe s. a. C. – VIIe s. p.C.)* (Νανσύ 1990) 293. Για τη σύγχυση ανάμεσα σε *η* και *ει* βλ. π.χ. *IG* X 2 2, 328 στ. 4 (δειναρίων αντί δηναρίων) και για την αντικατάσταση του *κάππα* από το *χεί* (π.χ. Ἑλλανίχα αντί Ἑλλανίκα ή Βαχχίς αντί Βακχίς) βλ. Panayotou, *ό.π.* 354-356 όπου τα επιγραφικά παραδείγματα.

παραδίδει ο Προκόπιος στο «Περί Κτισμάτων» του για ποταμό ευρισκόμενο εγγύς της Θεσσαλονίκης²⁶ θα μπορούσε να προέρχεται από παραφθορά του ονόματος Ραΐκηλος και ότι ο ποταμός θα πρέπει να ήταν ο σημερινός Βασιλικιώτης (οι εκβολές του οποίου βρίσκονται σε απόσταση 8 περίπου χιλιομέτρων βόρεια από το χωριό Περαία)²⁷ και όχι ο Αξιός, ο Εχέδωρος (=Γαλλικός), ο Αλιάκμονας ή ο ποταμός της Ρεντίνας, όπως υποστηρίχθηκε κατά καιρούς από την έρευνα.²⁸

Η νέα επιγραφή δεν συνιστά ωστόσο μόνο μια αποφασιστική μαρτυρία για την επίλυση του προβλήματος της θέσης της Ραικήλου. Το πρόσθετο ενδιαφέρον της έγκειται στις περιορισμένες αλλά πολύτιμες πληροφορίες που μας δίνει για τη ζωή και την οικονομία της χώρας της Θεσσαλονίκης στην αυτοκρατορική εποχή. Και αυτό γιατί, ακόμη και αν δεχθούμε ότι η περιοχή του ιερού ανήκε κατά τα κλασικά και πρώιμα ελληνιστικά χρόνια στη γειτονική Αΐνεια (πράγμα απολύτως εύλογο, εφόσον η Περαία απέχει από αυτήν οδικώς περί τα 9 χιλιόμετρα), την εποχή που χρονολογείται η επιγραφή η τελευταία είχε πάψει να είναι ανεξάρτητη πόλη και είχε αφομοιωθεί από τη Θεσσαλονίκη.²⁹ Υπό την έννοια αυτή το ιερό της Αρτέμιδος Ρηχειλίας ήταν ένα από τα ιερά που υπήρχαν στη χώρα της Θεσσαλονίκης κατά την αυτοκρατορική εποχή, ασφαλώς όχι το μοναδικό, αν κρίνουμε από την ύπαρξη και άλλων λατρειών στη χώρα της πόλης. Με αγροτικό ιερό στη δυτική πλευρά της χώρας της Θεσσαλονίκης θα πρέπει να συνδεόταν λ.χ. η λατρεία της Αρτέμιδος Γουρασίας που μας είναι γνωστή από επιτύμβια επιγραφή θρησκευτικού συλλόγου στα τέλη του 1ου/αρχές του 2ου αι. μ.Χ.³⁰

26. Προκοπίου, *Περί Κτισμάτων* 4, 3, 27-30: 'Ρεῖ δέ τις ποταμός Θεσσαλονίκης οὐ πολλῷ ἄπωθεν, 'Ρήχιος ὄνομα διὸ δὴ ὁ βασιλεὺς παρὰ τε τοῦ 'Ρηχίου ποταμοῦ ἐκβολὰς καὶ τὴν τῆς θαλάττης ἡῖονα φρούριον ᾠκοδομήσατο ἐχυρώτατον, καινουργήσας αὐτός, ὅπερ 'Αρτεμείσιον ἐπωνόμασται.

27. Βλ. Papazoglou, *Les villes* (σημ.2) 28 σημ. 70.

28. Για την ταύτιση του ποταμού με τον Εχέδωρο (=Γαλλικός) βλ. Hammond, *ό.π.* I, 152· για την ταύτιση με τον Αξιό βλ. T. Gregory, "Procopius on Greece", *Ant. Tard.* 8 (2000) 107. Για την ταύτιση με τον Αλιάκμονα ή τον ποταμό της Ρεντίνας βλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκοπίου Καισαρείας*, Θεσσαλονίκη 2005, 96 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

29. Για τη θέση της Αινείας και την ιστορία της την ύστερη ελληνιστική και την αυτοκρατορική εποχή βλ. Π. Νίγδελς, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 2006) 209 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

30. Βλ. Νίγδελς, *ό.π.* 147-148.

Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό της η επιγραφή μας πληροφορεί ότι επί ιέρειας³¹ Αιλιανής Μαντῶς και επιμελητοῦ Γ(αίου) Ωλίου ἐγιναν κάποιες οικοδομικές εργασίες στον ναό της θεάς από τα έσοδα που απέφεραν χωράφια του ιερού της (βλ. παρακάτω). Το είδος των εργασιών, αν δηλαδή πρόκειται για κατασκευή ενός νέου ναού ή για επισκευή ενός παλιότερου ή για προσθήκη ενός νέου τμήματος, δεν δηλώνεται ρητά, η αναφορά ωστόσο σε έγγεια περιουσία καθιστά πιθανότερο ότι πρόκειται μάλλον για επισκευή ή προσθήκη. Όσον αφορά τα προαναφερθέντα πρόσωπα, αυτά είναι άγνωστα από αλλού. Γνωστά είναι όμως τα ονόματά τους. Η ιέρεια φέρει το σύνθητες μεταξύ των Θεσσαλονικέων όνομα γένους Αιλιανή και το επίσης μαρτυρημένο σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης αλλά και άλλων πόλεων της Μακεδονίας θρακικό/προελληνικό όνομα Μαντῶ.³² Ο επιμελητής ανήκει στο γνωστό από τη Θεσσαλονίκη αλλά και άλλες πόλεις της Μακεδονίας γένος Ιταλῶν εμπορευομένων που έφεραν το όνομα Όλιος. Από τη Θεσσαλονίκη μας ήταν ως τώρα γνωστά δύο πρόσωπα αυτού του γένους: ο Γ. Όλιος Ζώσιμος, μέλος του θρησκευτικού συλλόγου του Διός Διονύσου Γογγύλου (1ος αι. μ.Χ.), και ο Κόϊντος Όλιος Δόναξ, επιμελητής ενός συλλόγου του οποίου δεν μας έχει σωθεί το όνομα (234 μ.Χ.).³³

Σε ό,τι αφορά την οργάνωση του ιερού μαθαίνουμε καταρχάς ότι τούτο είχε μία ιέρεια (ιερῆ) και έναν επιμελητή. Η σημασία που αποδίδεται στο αξίωμα της ιέρειας (η επιγραφή χρονολογείται με το όνομά της και το όνομα του επιμελητοῦ, όπως συμβαίνει με επιγραφές που αφορούν απελευθερώσεις σε

31. Για τον τύπο ιερῆ αντί ιέρεια βλ. ενδεικτικά *I.Ephesos* 508 + add. σελ. 14 του 92/93 μ.Χ. (Κλαυδία Φιλίππου καὶ Μελίσσης θυγάτηρ Τροφίμη ιερῆ καὶ πρύτανις ἀνέθηκε) και *I.Priene* 173 του α' μισού του 3ου αι. π.Χ. (Νί[κη]σῶ Ἱπποσθένους Εὐκρίτου δὲ γυνή, ιερῆ Δήμητρος καὶ Κόρης). Η σύνταξη των στίχων 3-4 (ἐπὶ ιερῆν Ἑλιανῆς Μαντῶς) επιβεβαιώνει τη σύγχυση των πτώσεων στις μακεδονικές επιγραφές της αυτοκρατορικής εποχής, βλ. *EKM* I σελ. 510 (με παράδειγμα σύγχυσης ανάμεσα σε αιτιατική και γενική σε επιτύμβια επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ. από τη Βέροια).

32. Για το όνομα γένους Αιλιανός στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης βλ. ενδεικτικά *IG X 2 1*, 159 και 164 πρβλ Α. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names* (Αθήνα 2006) 68-69. Για την τεκμηρίωση του ονόματος Μαντῶ στη Μακεδονία βλ. *LGPV* IV s.v. Το όνομα χαρακτηρίζεται ως προελληνικό από την F. Papazoglou, «Structures ethniques et sociales dans les Balkans», *Actes du VIIe Congrès Intern. d'épigraphie grecque et latine* (Βουκουρέστι-Παρίσι 1979) 161-162 και 165 και ως θρακικό από τον G. Mihailov, «Epigraphica et onomastica (Observations sur les rapports ethno-culturels dans l'aire Balkano-micrasiatiques)», *Études balkaniques* 23 (1987) 89-111 και ιδιαίτερα 89-93, ανήκει δε στην ίδια οικογένεια με το όνομα Μαντα.

33. Βλ. Tataki, *ό.π.* 331-332 και Νίγδελος, *ό.π.* 204-206.

ιερά θεαινών της Μακεδονίας³⁴) συνδέεται με τη θηλυκή φύση της θεάς. Όσο για το αξίωμα του επιμελητού αυτό είναι γνωστό από άλλα ιερά, όπως λ.χ. της θεάς Μα στην Έδεσσα ή της Μητρός των Θεών αυτόχthonος στη Λευκόπετρα έξω από τη Βέροια, όπου η θητεία του ήταν ενιαύσια.³⁵ Το πλούσιο dossier των απελευθερωτικών πράξεων που είναι γνωστό από το τελευταίο δείχνει ότι οι ιέρειες και οι επιμελητές (ή οι επιμελητήτριες) του ανήκαν σε ένα περιορισμένο κύκλο ευκατάστατων οικογενειών εγκατεστημένων στη Βέροια. Έχει διατυπωθεί μάλιστα η εύλογη υπόθεση ότι εκεί η εκλογή τους γινόταν από τις αρχές της πόλης και ότι το ιερό και η περιουσία του τελούσε υπό την εποπτεία της.³⁶ Είναι σαφές ότι οι αρμοδιότητες των επιμελητών αφορούσαν τη διαχείριση της περιουσίας του ιερού, ακίνητης και κινητής.

Μέρος της ακίνητης περιουσίας του συνιστούσαν τα κτήματα που διέθετε στην περιοχή από την εκμετάλλευση των οποίων προήλθαν τα έσοδα για τις οικοδομικές εργασίες στον ναό, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε η έκφραση ἐκ τῶν ἐκείνης σκίνων. Πρόκειται για τη γνωστή κατηγορία των «ιερών κτημάτων» που συναντούμε σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου.³⁷ Στην ίδια τη Μακεδονία η ύπαρξη τέτοιου είδους κτημάτων πιστοποιείται λ.χ. για τους Φιλίππους από έναν αποσπασματικά σωζόμενο κατάλογο αγοραπωλησιών γαιών που ανήκαν σε θεούς της πόλης, όπως τον Άρη, των Ηρώων και του Ποσειδώνος,³⁸ ενώ όσον αφορά τη Θεσσαλονίκη συνάγεται έμμεσα για το ιερό των Αιγυπτίων θεών από το περίφημο διάγραμμα του Φιλίππου του Ε΄

34. Βλ. π.χ. Ν. Βαβρίτσας, «Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα», *Αρχαία Μακεδονία* 4 (1986) 60 αρ. 4 στ. 4-6: ὑπὸ ἱέρειαν Δομίτιαν Ἀσκληπιάδα καὶ ἐπιμελητὴν Κλαύδιον Ἀσκληπιόδωρον (του 3ου αι. μ.Χ.) και Ph. Petsas, M. B. Hatzopoulos, L. Gounaropoulou, P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra (Macédoine)* (Αθήνα 2000) 95 αρ. 20 στ. 9-11: ἐπὶ ἱερείας Αὐρη(λίας) Ἐπ[ι]γόνης, ἐπιμ[ε]λουμένου Κομ[η]νίου Εἰρωνύμου (του 187 μ.Χ.).

35. Βλ. την σημείωση 34. Στη Λευκόπετρα ο επιμελητής ονομάζεται επίσης ἐπιμελούμενος, κουράτωρ και προνοῶν βλ. Petsas, Hatzopoulos, Gounaropoulou, Paschidis, *ό.π.* 32. Ο αναφερόμενος εκεί τύπος γ[ραμ]μα[τευτής] ως εναλλακτικός του επιμελητής οφείλεται σε εσφαλμένη αναγνώση και συμπλήρωση και πρέπει να απαλειφθεί. Στη μοναδική απελευθερωτική πράξη *ό.π.* αρ. 20 στ. 11-12 όπου αναφέρεται θα πρέπει να διορθωθεί σε π[ραγ]μα[τευτής] και δηλώνει το επάγγελμα που ασκούσε ο ιερέας της θεάς.

36. Βλ. Petsas, Hatzopoulos, Gounaropoulou, Paschidis, *ό.π.* 23 και 32.

37. Για τα «ιερά κτήματα» βλ. τελευταία B. Dignas, *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor* (Οξφόρδη 2002) index s.v. sacred land.

38. Βλ. P. Ducrey, «Θεοί και ιερά στους Φιλίππους της Μακεδονίας», στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη 1990) 551-556.

που έχει ως θέμα του τη διασφάλιση της περιουσίας του ιερού.³⁹ Η μέθοδος της εκμετάλλευσής τους είναι άγνωστη. Ενδέχεται, όπως συμβαίνει αλλού, η καλλιέργεια των γαιών της Αρτέμιδος Ρηχειλίας να γινόταν μέσω ενοικίασης τους σε ακτήμονες ή μικροκαλλιεργητές της περιοχής.⁴⁰

Στα κτήματα αυτά καλλιεργούνταν, σύμφωνα πάντα με την επιγραφή *σχίνοι*. Η λέξη *σχίνος* (ή) σημαίνει είτε τη μαστίχη είτε είναι συνώνυμη της λέξης *σκίλλα* (ή) που δηλώνει ότι και το νεοελληνικό *σκιλλοκρόμμυδο/βολβικός* (επίσημες ονομασίες *Balbus scillae*, *Urginea maritima*, *scilla maritima*). Πρόκειται για ένα φυτό με μεγάλο βολβό (έως περίπου δύο κιλά) που φύεται συνήθως, όχι όμως αποκλειστικά, σε παραλιακές περιοχές.⁴¹ Στη περίπτωση της Περαιάς η απουσία οποιασδήποτε σχετικής πληροφορίας για παραγωγή μαστίχας στην περιοχή διαχρονικά καθιστούν την αποδοχή της δεύτερης ερμηνείας πιθανότερη, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλεισθεί κατηγορηματικά και η πρώτη. Η καλλιέργεια *σκιλλοκρόμμυδων*, μαρτυρημένη σε άλλες περιοχές κατά την αρχαιότητα,⁴² οφείλεται στη χρήση αυτού του φυτού για ποικίλους σκοπούς. Γνωστή είναι λ.χ. από ιατρούς της αυτοκρατορικής εποχής, όπως ο Διοσκουρίδης ο Αναβαρξεύς, ο (Ψευδο)-Γαληνός και μεταγενέστερα ο Οροβάσιος, η ευρεία χρήση του βολβού του για θεραπευτικούς λόγους. Στους συγγραφείς αυτούς προτείνεται επί παραδείγματι ο βολβός της *σκίλλας* ως κύριο συστατικό *χρασιού* ή *ξυδιού* (που ονομάζονταν *σκιλλητικός οἶνος* ή *ὄξος*)⁴³ προοριζόμενου για μία πολύ μεγάλη γκάμα ασθενειών από την απλή δυσπεψία και τη δυσουρία ως την κύρωση του ήπατος, την υδρωπικία και την επιληψία.⁴⁴ Η

39. Βλ. *IG* X 2 1, 3 στ. 11 κξξ.

40. Για τους τρόπους εκμετάλλευσης «ιερών κτημάτων» σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου βλ. Dignas, *ό.π.*, index s.v. *revenues from sacred land*.

41. Βλ. *LSJ*⁹ λήμμα *σχίνος* και *σκίλλα*. Για τις σχετικές με τη *σκίλλα* πηγές και τη βιβλιογραφία βλ. Steier, *RE* III. A (1927) στήλες 522-526, λήμμα *Σκίλλα* (Meereszwiebel), K. Lembach, *Die Pflanzen bei Theokrit* (Χαϊδελβέργη 1970) 63-65 και D. Riaño Rulfilanchas, «Zwei Agone in I.Priene 112.91-95», *ZPE* 129 (2000) 93 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

42. Βλ. λ.χ. τον απογραφικό κατάλογο του 3ου αι. π.Χ. από τη Μυτιλήνη *IG* XII 2, 74 + *IG* XII Suppl., p. 14 (= *Syll*³ 968) στ. 14-15: ἐν τῷ χωρίῳ τῷ ἐπάνω τὰ σκιλλάων καὶ σκυροδόδω<ν> φῦτα.

43. Βλ. π.χ. Διοσκουρίδου Αναβαρξέως, *Περὶ τῆς ἰατρικῆς ὕλης*, 5.17 (τὸ σκιλλητικὸν ὄξος) και 5. 18 (ὁ ἀπὸ τῆς σκίλλης οἶνος).

44. Βλ. Ψευδο-Γαληνού, *Περὶ ἐνδορρίστων* (= C.G. Kühn, *Claudii Galeni opera omnia*, vol. 14) [*Γαληνοῦ σκενασία οἶνον τοῦ σκιλλητικοῦ*]. Οὗτος ὁ οἶνος πινόμενος πάσης ὑγείας ἐστὶ παροχρκῶς. λεπτύνει (570) γάρ τοὺς χυμοὺς καὶ ἐξαίρετως τὸ φλέγμα καὶ οὐκ ἐᾷ συστήναι ἐν τῷ στομάχῳ, ἢ ἐν τῇ κοιλίᾳ, ἢ ἐν κεφαλῇ, ἢ ἥπατι, ἢ σπληνί, ἢ

σκίλλα χρησιμοποιούνταν επίσης ως αντίδοτο εναντίον των δηλητηριάσεων λόγω των τοξικών ουσιών που περιέχει ο βολβός της. Περίφημες είναι συνταγές του Γαληνού για την παρασκευή των λεγόμενων σκιλλητικών ή σκιλλίνων ἄρτίσκων που χρησιμοποιούνταν ως αντίδοτο εναντίον δηγμάτων των φιδιών,⁴⁵ ενώ λόγω των δηλητηριωδών ουσιών που περιέχει θεωρούνταν ακόμη ότι εξολόθρευε τα ποντίκια και τους λύκους.⁴⁶ Τέλος η σκίλλα χρησιμοποιούνταν ως αποτροπαϊκό φυτό έξω από τα σπίτια.⁴⁷

Addendum. Στον πρόσφατα δημοσιευθέντα τρίτο τόμο του Καταλόγου των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης η Β. Αλλαμανή-Σουρή δημοσίευσε ένα ακόμη (επαναχρησιμοποιημένο;) επιτύμβιο ανάγλυφο προερχόμενο από την Περαία και χρονολογούμενο μάλλον τον 2ο αι. μ.Χ.⁴⁸

νεύροις, ἢ ὀστέοις, ἢ τι τοιοῦτον γλίσχρον χυμὸν καὶ ποιοῦντα τὰς ἐμφράξεις· ἀλλὰ πάντα λύει καὶ γαστέρα μαλάσσει καὶ οὕτως ὑπάγει καὶ οὔρα κινεῖ καὶ δι' αὐτῶν τὰς αἰτίας λεπτομερεῖ καὶ ἐκκρίνει. οὕτως δὲ καθαίρει κεφαλὴν, ὥς μηδὲ τοὺς μυξωτῆρας ὑγρότητα ἔχειν. πεποῖηται δὲ ποδαγρικοῖς, ἀρθριτικοῖς, ἐπιληπτικοῖς, οὕτως γὰρ πάσης ὑγείας ἐστὶ περιποιητικός...

45. Βλ. Γαληνού, *Πρὸς Πίσωνα περὶ θηριακῆς*, (=C.G. Kühn, *Claudii Galeni opera omnia*, vol. 14) 263 [Πῶς κατασκευαστέοι οἱ τε ἡδύχροοι, σκιλλητικοὶ καὶ θηριακοὶ ἄρτίσκοι.]. Πρβλ. Φιλουμένου, *Κεφάλαια περὶ ἰοβόλων ζώων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς βοηθημάτων* 17, 3 βοηθοῦσι δὲ καὶ τούτοις σπύραθοι αἰγῶν μετ' οἴνου λεανθεῖσαι καὶ καταπλασσομέναι, καὶ δάφνη ὡσαύτως καὶ σκίλλα ὀπτῇ καὶ χαμαίμηλον λελειωμένον.

46. Βλ. π.χ. Ησυχίου, σκίλλα σκαμμωνία, θανατηφόρος μυῶν καὶ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκριτικά 3, 50 Σκίλλα ... ποιμήσι ... ἀγαθή, ὅτι φύσει συμβέβηκεν αὐτὴν λύκων εἶναι φθαρτικὴν.

47. Βλ. π.χ. Plinius, *HN* 19, 94 πρβλ. Lembach, *ό.π.* 64.

48. Βλ. Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Επιτύμβιο ανάγλυφο του Φιλίνου», στο Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* III, Θεσσαλονίκη 2010, 50-52 αρ. 374: Τερτία καὶ Θεόδωρος Φιλῖνον τὸν ἑαυτῶν υἱόν. Ἦρωσ χαῖραι καὶ σὺ τίς ποτ' οὖν εἶ.